

ENAXON SIDDIQOVA SHE'RLARIDA KO'CHMA MA'NOLI SO'ZLAR LINGVOPOETIKASI

D.Xaydarov,

FarDU mustaqil tadqiqodchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Enaxon Siddiqova she'rlarida poetik ahamiyat kasb etgan leksik birliklarning ko'lami, shoira she'riyatida qo'llangan leksik birliklarning lingvopoetik xususiyatlari, ko'chma ma'noda ishlatilgan leksik poetonimlar va bunday birliklarning semantik va struktur xususiyatlari atroflicha yoritilib berishga oid ilmiy qarashlar va xulosalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: leksik birlik, denotativ ma'no, konnotativ ma'no, ko'chma ma'noli so'zlar, lingvopoetika, leksik poetonimlar, okkazional ma'no, fenomenal kategoriya, estetik vazifa, badiiy uslub, antropomorfizm, jonlantirish, tashxis.

Аннотация. В данной статье представлены научные взгляды и выводы относительно сферы применения лексических единиц, приобретших поэтическое значение в стихах Энахон Сиддиковой, лингвопоэтических характеристик лексических единиц, используемых в поэзии поэта, лексических поэтонимов, используемых в переносном смысле, а также семантических и структурных характеристик таких единиц.

Ключевые слова: лексическая единица, денотативное значение, коннотативное значение, слова с переносимым значением, лингвопоэтика, лексические поэтонимы, окказиональное значение, феноменальная категория, эстетическая функция, художественный стиль, антропоморфизм, анимация, диагноз.

Annotation. This article presents scientific views and conclusions on the scope of lexical units that have acquired poetic significance in the poems of Enakhon Siddikova, the linguopoetic characteristics of lexical units used in the poet's poetry, lexical poetonyms used in a figurative sense, and the semantic and structural characteristics of such units.

Key words: lexical unit, denotative meaning, connotative meaning, words with portable meaning, linguopoetics, lexical poetonyms, occasional meaning, phenomenal category, aesthetic function, artistic style, anthropomorphism, animation, diagnosis.

Kirish. Lingvopoetikada badiiy nutqda poetik vazifa bajaruvchi til birliklari, xususan, leksik birliklarning estetik mohiyatni hosil qilishdagi vazifasini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Ammo leksik birliklarning lingvopoetik xususiyatlari ko'pincha ularning stilistik imkoniyatlari bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shu sababli o'tgan asrda o'zbek tilshunosligida stilistik aspektda amalga oshirilgan tadqiqotlarda badiiy uslubga xoslangan leksik birliklarning xususiyatlarini o'rganishga katta e'tibor qaratildi. Bu ishlarda leksik birliklarning poetik xususiyatlari badiiy uslub xususiyatlari bilan bog'liq holda tadqiq etildi. Ammo keyingi yillarda amalga oshirilgan ishlarda badiiy asarda qo'llanib, poetik vazifa bajaruvchi til birliklarining lingvopoetik xususiyatlarini o'rganish keng tus oldi. Lingvopoetikaga oid tadqiqot ishlarida leksik poetonimlarga matnda estetik vazifani ta'minlovchi birliklar sifatida yondashildi. Ammo e'tirof etish lozimki, "... ana shu lingvostilistik yo'nalishdagi ilmiy ishlarda to'plangan tajribalar, nazariy xulosalar, tabiiy ravishda, keyingi o'n yilliklarda o'zbek tilshunosligida ham lingvopoetik yo'nalishdagi tadqiqotlarning paydo bo'lishiga olib keldi".

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ma'lumki, badiiy asarda qo'llangan poetik qimmatga ega har qanday leksik birlik nutqqa ta'sirchanlik baxsh etadi, uning estetik qimmatini oshiradi. Shu jihatdan bunday til birliklarining lingvopoetik xususiyatlarini o'rganish badiiy matnni so'z san'ati sifatida tasavvur qilishga, badiiy nutqda so'z qudratini anglab yetishga yordam beradi.

Enaxon Siddiqova she'rlarida poetik ahamiyat kasb etgan leksik birliklarning ko'lami keng. Tadqiqotning hajmini inobatga olgan holda bobning ushbu va keyingi fasllarida shoir she'rlarida xarakterli bo'lgan ko'chma ma'noli so'zlar, kishi ismlari hamda takroriy so'zlar orqali badiiy-estetik vazifaning ifodalanishi masalasini yoritish maqsad qilib belgilandi.

Enaxon Siddiqova she'rlarida ko'chma ma'noda ishlatilgan leksik poetonimlar nihoyatda ko'p. Shoir ularga ba'zan yangi ma'no yuklagan, ba'zan ularning ma'nosini to'ldirgan yoki leksik birlikka o'z baho munosabatini qo'shgan. Natijada bunday birliklar matnga estetik zavq bag'ishlab, uning ta'sir kuchini oshirishga xizmat qilgan. She'riyatda ko'chma ma'noda qo'llangan har bir leksik birlik ijodkorning niyatini amalga oshirishga bo'ysundiriladi. Shoirlar so'zni ko'chma ma'noda qo'llash orqali uning matniy poetik imkoniyatlarini ochib berishadi. O'z navbatida, badiiy nutqda to'g'ri va o'rinli tanlangan ko'chma ma'noli so'zlar shoirning lisoniy mahoratini namoyon qiladi. B.Sulaymonov qayd etganidek, "Tildagi so'zlarning metaforik qo'llanish imkoniyatining kengligi o'sha til sohiblarining teran tafakkurini belgilovchi fenomenal kategoriya hisoblanadi".

Natija va muhokama. Enaxon Siddiqova she'r yozishda so'zning ko'chma ma'nolariga alohida e'tibor qaratgan. Masalan, quyidagi she'riy parchaga e'tibor qaratamiz:

*Ortimizdan balki osmon uv tortar,
Duv-duv to'kilgaymiz... Biz turnaqator –
Balki Haq yodidan o'chmasmiz, balki
Muhabbat yodidan o'chib ketar qush. ("Ketar qush")*

Shoir she'rda o'chmoq so'zini yo'q bo'lmoq, yo'qolmoq ko'chma ma'nosida ishlatgan. U yaratganning asl muhabbati abadiyligini, lekin inson muhabbati yo'qolib ketish tuyg'usini aynan o'chmoq so'zi orqali aniq tavsirlay olgan.

Enaxon Siddiqova tasvirni yanada teranlashtirish, unga estetik bo'yoq berish maqsadida ba'zan belgi, harakat bildiruvchi so'zlarni ko'chma ma'noda qo'llaydi:

*Yog'ganida boshimga toshlar,
Ichganimda achchiq sho'r oshlar,
Nomi bid'atlarga yozilgan
G'urbatlarim seli edingmi? ("Navro'z")*

Ushbu she'riy parchada keltirilgan g'urbatlarning seli, boshga toshlarning yog'ishi, achchiq sho'r oshlar birikmalari tarkibida sel, yog'ganida, achchiq so'zlari ko'chma

ma'noda qo'llanishi natijasida birikmalar yangi ma'no kasb etibgina qolmay, obrazli tasvirni hosil qilishga ham xizmat qilgan.

Manglayingga bitar qay kun saodat,

Og'zing oxir oshga tegar kun bormi?

Yolg'iz so'zga yetdi mening qudratim,

G'am-u g'urbatingni aytar kun bormi? ("Oh,xonzoda yurtim...")

Berilgan she'riy parchada *manglay* so'zi "taqdir" ma'nosida qo'llangan. Shoir *taqdir* so'zi o'rnida *manglay* so'zini ishlatish orqali nafaqat taqdir, balki *qismat*, *umr* yoziqlariga ishora qilgan. Ushbu so'zning *og'zing oshga tegarmi* birikmasi bilan yonmayon qo'llanishi esa ma'noni yanada kuchaytirishga xizmat qilgan.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Enaxon Siddiqova she'rlarida ko'chma ma'noli so'zlardan tasvir yaratishda, she'rlarining ta'sirchanligini oshirishda unumli foydalangan. Bu holat ijodkorning tildan foydalanish mahoratini, so'zning yashirin ma'nolarini his qila olishini ko'rsatadi. Zero, M.Yo'ldoshev qayd etganidek, "...estetik ma'no mutlaqo bo'sh joyda yuzaga kelmaydi, balki tilning o'zidagi mavjud yashirin imkoniyatlarga ko'ra, ijodkorning bu imkoniyatlarni ishga sola bilish iste'dodining darajasiga muvofiq tarzda yuzaga keladi va kitobxon tomonidan tasavvur etiladi. Estetik ma'noning yuzaga kelishida so'zning o'z va ko'chma, denotativ va konnotativ ma'nolari turli birliklar bilan munosabatda zamin vazifasini o'taydi".

Shunisi xarakterliki, shoira ba'zan she'rlarida so'zni ko'chma ma'noda qo'llab, unga okkazional ma'no yuklaydi:

Aylanadi charxi kajraftor,

Aylanadi misli charxpalak.

Shu tuproqqa ko'milib ming bor,

Million bora ko'karar yurak. ("Bir kun")

Bu yerda "yurak" so'zi insonning tana a'zosi emas, balki uning ruhi, orzu-umidlari va ijodiy merosi ma'nosida ko'chgan. "Ko'karmoq" fe'li odatda o'simliklarga nisbatan qo'llaniladi. Shoira yurakni o'simlikka (urug'ga) metaforik tarzda qiyoslab, lingvopoetik yangilik yaratadi: inson foniylikdan (tuproqqa ko'milish) abadiylikka (qayta ko'karish) o'tuvchi mavjudot sifatida tasvirlanadi. Bu yerda "ko'karish" – hayotbaxshlik va bardavomlik ramzidir.

"Ko'ngil" she'rida shoira inson qalbini turli tabiat hodisalariga evrilishini tasvirlaydi:

Gohida sel bo'ldim, toshqin soy bo'ldim,

Gohida tiniqib, ko'kdagi oy bo'ldim. ("Ko'ngil")

Ushbu misralarda "sel", "soy" va "oy" so'zlari o'zining lug'aviy ma'nosidan uzoqlashib, shoira ruhiyatidagi g'alayon, jo'shqinlik va poklanish holatlarini ifodalovchi estetik vositalarga aylangan. Lingvopoetik jihatdan bu "holat metaforalari" hisoblanadi. Sel – nazorat qilib bo'lmas hislar, oy esa ruhiy sokinlik va yuksaklik timsolidir.

Badiiy adabiyot, xususan, she'riyat tildagi imkoniyatlarning eng yuqori cho'qqisidir. Shoira so'zni nafaqat axborot tashuvchi vosita, balki his-tuyg'u, obraz va estetik zavq manbai sifatida qo'llaydi. Enaxon Siddiqova ijodi ana shunday so'zga bo'lgan yuksak ehtirom va nozik did bilan ajralib turadi. Uning she'rlarida so'zlar o'zining birlamchi (denotativ) ma'nosidan ko'ra, ko'proq ko'chma (konnotativ) ma'nolarda jilolanib, o'quvchi ruhiyatiga kuchli ta'sir o'tkazadi.

Ayon qismat... Billur tomchidek

Qumliklarga ketarman singib.

Yuz yil... Ming yil qa'ridan balki

Ozod so'zdek chiqarman unib. ("Bir kun")

Enaxon Siddiqova she'riyatida tabiat shunchaki fon emas, balki tirik, so'zlovchi va his qiluvchi qahramondir. Jonlantirish (tashxis) san'ati orqali shoira jonsiz narsalarga insoniy xususiyatlarni ko'chiradi. Bu usul she'rlarning emotsional yukini oshiradi.

"Qizg'aldoq" she'rini tahlil qilsak, unda qizg'aldoq shunchaki gul emas, balki dardchil, qismati qisqa, ammo go'zal inson (ayol) taqdirining ramziy ifodasidir:

Qizg'aldoq, bunchalar bag'ring qon,

Kim senga ozorlar yetkazdi? ("Qizg'aldoq")

Bu yerda "bag'ri qon" iborasi ikki qatlamli ma'noga ega. Birinchisi, vizual (tashqi) ko'rinish – gulning qizil va qora ranglari. Ikkinchisi, ko'chma (botiniy) ma'no – qattiq iztirob, dard chekish. Shoira gulga murojaat qilish orqali unga "dardkash" sifatini yuklaydi. Lingvopoetik tahlilda bu "antropomorfizm" (insonlashtirish) deb ataladi. Gulning "ozor chekishi" uning jonli mavjudot sifatida qabul qilinishini ta'minlaydi.

"O'zbekiston" haqidagi she'rlarida shoira Vatan obrazini yaratishda ko'pincha "tuproq", "beshik", "tandir" so'zlaridan foydalanadi.

Tandirda yopilgan issiq non hidi,

Ona, bag'ringdagi iforga o'xshar. ("O'zbekiston")

Bu yerda "issiq non hidi" – butun boshli tinchlik, farovonlik va bolalik xotiralarining metonimik ifodasidir. Non hidi deganda o'zbek kitobxonini ko'z o'ngida faqat taom emas, balki oilaviy jamuljamlik, onaning mehri va Vatan sog'inchi gavdalanadi. Shoira his qilish (hid bilish) organi orqali mavhum "baxt" tushunchasini konkretlashtiradi.

Shuningdek, "Do'ppidek osh" (xalqona ibora asosida yozilgan satrlarida) ifodasi orqali o'zbek xalqiga xos qanoat, mehmondo'stlik va kamtarlik fazilatlarini sinekdoxa usulida beriladi. "Do'ppi" – bu yerda nafaqat bosh kiyim, balki milliy o'zlik va erkaklik g'ururi ramzidir.

Enaxon Siddiqova ijodida "Ayol" obrazi alohida o'rin tutadi. U ayolni tasvirlaganda ko'pincha "sabit", "karvon", "nur" so'zlarini ko'chma ma'noda ishlatadi.

Ayol – bu dunyoning ustuni, nuri,

Qismat yo'llarida eng og'ir karvon. ("Ayol")

Bu yerda "karvon" soʻzi yuk tashuvchi transport vositasi maʼnosidan butunlay ajralib, "masʼuliyat", "sabr-bardosh" va "tarix" tushunchalarini ifodalovchi kuchli ramzga aylangan. Ayolning "ogʻir karvon" boʻlishi – uning oila, jamiyat va millat kelajagi oldidagi zalvorli vazifasini anglatadi. "Dunyoning ustuni" iborasi esa mubolagʻali metafora boʻlib, ayolning borliqdagi oʻrnini kosmik darajaga koʻtaradi.

Xulosa. Umuman olganda, yuqoridagi misollardan anglashimiz mumkinki, lingvopoetika, bir tomondan, fanlararo metodlar uygʻunlashuviga tayansa, ikkinchi tomondan, oʻziga xos spetsifik tahlil usullariga ega boʻlgan alohida yoʻnalish hisoblanadi. Lingvopoetik tahlil til birliklaridan mohiyat tomon harakatlanadi, yaʼni uslubiy belgiga ega til birliklarining gʻoyaviy-badiiy mazmunni shakllantirish va estetik effekt yaratishdagi funksional xususiyatlarini aniqlashga qaratiladi.

Enaxon Siddiqova sheʼriyatining oʻziga xos jihatlaridan biri ruhiy kechinmalarni ifodalashda tuygʻun shoir sifatida metafora, metonimiya, sinekdoxa, kinoya, ramz kabi usullardan samarali foydalanib, soʻz semantikasidagi nozik qochirimlarni rang-barang okkazional ifodalarda oʻquvchiga yetkazib bera olgan.

Enaxon Siddiqova sheʼrlarining eng birinchi koʻzga tashlanadigan xususiyatlaridan biri muallifning metafora olamiga xos oʻzgachaliklardan unumli foydalanganligidir. Xususan, oddiy, jonli va sinestetik metaforalarning har uchala turida ham oʻziga xos, betakror individual metaforalari uning sheʼrlaridagi obrazlilikni taʼminlab, jozibadorlilik va uslubiy rang-baranglilikni vujudga keltirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Жуманазарова Г.У. “Ширин билан Шакар” достонининг луғавий ва лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент: 2008. – Б.26;
2. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 24.
3. Йўлдошев М. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – Б.40;
4. Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби: Филол. фан.д-ри ... дис. автореф. – Тошкент, 1993. – Б.140; va boshqalar.
5. Муқимова З. Ўткир Ҳошимов асарлари тилининг лингвопоэтик ва лингвомаданий хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалс. д-ри (PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – Б.51; va boshqalar.
6. Муҳаммаджонова Г. 80-йиллар охири - 90- йиллар бошлари ўзбек шеърятининг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф. –Тошкент, 2004. – Б.25;
7. Сулаймонов Б. Темирбек Тўрабоевнинг “Теорема” романида “Т” товуши билан бошланувчи сўзларнинг метафоралашуви ва фраземалашуви: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD)... дисс. автореф. – Самарқанд, 2020. – Б.48.
8. Тошхўжаева Ш. Эркин Аъзам асарлари лингвопоэтикаси: Филол. фан. бўйича фалс. д-ри (PhD) ... дисс. автореф. – Фарғона, 2017. – Б.50;
9. Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.129;
10. Ҳамидов А. Мурод Муҳаммад Дўст асарлари лингвопоэтикаси: Филол. фан. бўйича фалс. д-ри (PhD) ... дисс. автореф. – Қарши, 2020. – Б.26;
11. Шадиева Д.Ш. Муҳаммад Юсуф шеърятининг лингвопоэтикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – Б.25;
12. Яқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 2005. – 21 б.;